

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 37. 018.1 (477.8)

Потапюк Л.М., к.п.н., доцент

Луцький національний технічний університет,

Потапюк І.П., к.е.н., доцент

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

**СТАНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД (кінець ХІХ – початок ХХ століття)**

У статті розглядається проблема становлення системи економічної освіти на західноукраїнських землях. Зокрема, акцентується увага на різноманітних формах економічного самозахисту населення; характеризується діяльність перших освітньо-економічних товариств «Просвіта», «Народна Торгівля» та ін., які активно займалися агітацією та організацією кооперативного руху; аналізуються найважливіші напрями роботи цих товариств.

Ключові слова: економічна діяльність, економічна освіта, професійне шкільництво, кооперативний рух, господарські спілки, кооперативи, економічно-ремісничі товариства.

Potapiuk L., Potapiuk I.

**THE FORMATION OF ECONOMIC EDUCATION ON THE EXAMPLE OF
THE WESTERN UKRAINIAN COMMUNITIES (END OF XIX - BEGINNING OF XX
CENTURY)**

The article deals with the problem of formation of the system of economic education at Western. In particular, the author focuses on different forms of economic self-protection of the population; characterizes the activity of the first educational and economic societies "Enlightenment" and "People's Trade" which was actively engaged in the agitation and organization of the cooperative movement; the most important areas of their work are analyzed.

Keywords: economic activity, economic education, professional education, the cooperative movement, business associations, cooperatives, economic and craft society.

Потапюк Л.Н., Потапюк И.П.

**СТАНОВЛЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ПРИМЕРЕ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ОБЩЕСТВ
(конец ХІХ – начало ХХ века)**

В статье рассматривается проблема становления системы экономического образования на западноукраинских землях. В частности, акцентируется внимание на различных формах экономической самозащиты населения; характеризуется деятельность первых образовательно-экономических обществ «Просвіта», «Народная Торговля» и др., которые активно занимались агитацией и организацией кооперативного движения; анализируются важнейшие направления работы этих обществ.

Ключевые слова: экономическая деятельность, экономическое образование, профессиональное школоведение, кооперативное движение, хозяйственные общества, кооперативы, экономическо-ремесленные общества.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Основним завданням економічного розвитку України на сучасному етапі є подолання кризових явищ та підвищення добробуту й благополуччя народу. До шляхів його реалізації належить модернізація теоретико-методичних засад вищої школи для підготовки професійних кадрів. Головними постулатами новітньої економічної освіти визначено формування практико-орієнтованого суспільства, у якому головними стимулами життя особистості виступають фахові знання та соціальна адаптація; вироблення прогностичних умінь для

економічно обґрунтованих та соціально відповідальних рішень. Саме отримання практичних фахових знань стало запорукою економічної просвіти населення, зростання політичної активності, формування громадянської позиції з метою відновлення незалежної української держави. Тому становлення системи економічної освіти на західноукраїнських землях було важливим етапом у процесі національного та культурного відродження українського народу. Зокрема, український кооперативний рух, незважаючи на великі труднощі та перешкоди, набув значного розвитку і став важливим чинником господарського, культурного і духовного піднесення населення. В кооперації українське громадянство вбачало одну із конкретних форм демократії, яка сприяла духовному відродженню нації і наближала Україну, як цього самовіддано прагнув її духовний провідник Іван Огієнко, до самостійної соборної держави, до повного братства, до щирого єднання [11, с. 76].

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Основні передумови заснування торгівельних шкіл на західноукраїнських землях широко представлені у спогадах очевидців подій А. Андроховича, Д. Великановича, М. Гуляничя, Ю. Гусня, В. Доманицького, Є. Єгрьцького, І. Карбулицького, Ю. Павликовського, І. Сімовича, Й. Шимека та Л. Ясінчука.

Теоретичні засади кооперації розглядали М. Галушинський, І. Герасимович, А. Жук, О. Ковалевський, К. Кульчицький, А. Кущинський, І. Чепіга та І. Юцишин. Методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу в торгівельних та кооперативних школах характеризували К. Коберський, Д. Коренець, І. Коцур, К. Левицький, І. Петрушевич, І. Лучишин, В. Нагірний, Є. Храпливий.

У наукових доробках сучасних педагогів Л. Березівської, В. Благого, С. Гелея, Д. Герцюка, З. Гіптерс, Т. Завгородньої, О. Ковальчук, Н. Кошелевої, І. Курляк, З. Саф'янюк, А. Синявської, В. Стинської, Б. Ступарика Г. Субтельної досліджені передумови, основні етапи, зміст, форми організації та особливості становлення навчально-виховного процесу в комерційних навчальних закладах на західноукраїнських землях. У фундаментальних розвідках І. Витановича та М. Творидла окреслено пріоритетні напрями діяльності культурно-просвітніх та господарських товариств для виховання національно-свідомих кооператорів.

У процесі опрацювання й аналізу історіографічної та джерельної бази показано, що досліджувана проблематика багатоаспектна, проте недостатньо вивчена на науковому рівні. Актуальність окресленої проблеми, недостатнє її вивчення та необхідність і важливість використання творчих доробків минулого в сучасній педагогічній теорії та практиці зумовили вибір теми нашого дослідження.

Цілі статті. Метою статті є становлення системи економічної освіти на прикладі діяльності західноукраїнських Громад у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

У ході дослідження перед нами стояли такі завдання: розкрити основні напрями роботи культурно-просвітніх та господарських товариств у пропаганді економічних знань; виокремити перспективні ідеї діяльності закладів комерційної освіти на західноукраїнських землях.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Історія економічної освіти на західноукраїнських землях у кінці ХІХ – на початку ХХ століття характеризувалась зародженням і традиціями громадівської самопомоги в побуті українського народу, виникненням перших споживчих товариств, кредитових спілок, кооперативного руху, їхньої боротьби з лихварством і темнотою. На прикладах кооперативного виховання молоді, запровадженого в систему шкільної освіти Галичини шляхом організації шкільних кооперативів і вивчення основ кооперації в загальноосвітніх школах, бачимо, якого вагомого значення кооперації, комерції, підприємництву для господарського життя народу надавали у своїй діяльності видатні діячі кооперативного руху Ю. Дзерович, Д. Коренець, К. Коберський, І. Лучишин, Ю. Павликовський, М. Росткович, Є. Храпливий та ін. у процесі формування змісту національної економічної освіти.

Так, у другій половині XIX століття наступив швидкий розвиток українського національного життя, закінчений формуванням новітньої української нації. Ріст національної свідомості супроводжувався наростанням потреб, які потрібно було задовольнити заради нормального розвитку життя народу. На перше місце висувалася необхідність зорганізувати національне шкільництво. Однак циркуляром 1863 року діяльність Громад заборонялася, як заборонялося й користування українською мовою, на що І. Огієнко писав: «Українську інтелігенцію відірвали од народу і заборонили промовляти до нього рідною мовою» [2].

Разом з тим «справа не була з легких, зокрема коли взяти до уваги стан поділу української національної території на частину, підвладну російському царатові, й другу, що входила до складу монархії Габсбургів» [14, с. 142]. Тому важке становище трудового народу, особливо селянства, посилювалось його соціальною та політичною незахищеністю.

Для розвитку українського національного шкільництва велике значення мало проголошення у 1872 році нового закону про організації, що санкціонував їх національну окремішність. Законом дозволялося також заснування приватних шкіл. Останній пункт стосувався професійного шкільництва, якому сприяли різні українські економічні й культурно-освітні установи, товариства, що пробуджували в народі розуміння необхідності створення фахових шкіл як одного із засобів порятунку від злиднів. А, отже, після скасування кріпосного права в Україні виникали різні форми економічного самозахисту громадянства, які ґрунтувалися на багатівікових народних традиціях. Найважливішою із них стала кооперація як рух самозахисту економічно слабких і соціально принижених верств населення.

Слід зауважити, що економічна освіта здійснювалася саме зусиллями культурно-просвітніх товариств, які надзвичайно активно працювали у цьому напрямку. Зокрема, ініціатором організації першого споживчого кооперативу на Наддніпрянщині виступила харківська громада. Статут харківського споживчого товариства був затверджений 6 жовтня 1866 року. Від початку товариство налічувало 64 члени з повним (50 крб.) та 292 – з неповним паєм.

На Західній Україні першими товариствами, з якими пов'язаний початок українських професійних шкіл, і які використовували громадсько-педагогічне сподвижництво, були «Просвіта», «Народна Торгівля», «Рідна школа», «Ревізійний Союз Українських Кооперативів», «Сільський Господар», «Маслосоюз» та ін. Усі вони сприяли становленню системи торговельно-кооперативного шкільництва на національних засадах [10, с. 142].

Особливу роль в популяризації ідей кооперативного руху відіграло товариство «Просвіта», стараннями якого здійснювалися організація економічних спілок, крамниць, кас взаємодопомоги, громадських фондів кредитування; підготовка та випуск періодичних видань і літератури господарсько-економічного спрямування (як на популярному, так і науковому рівнях); відкриття економічних курсів, фахових шкіл, бібліотек.

Товариство «Просвіта» зробило вагомий внесок у зростання культурно-освітнього рівня Галичини. «Просвіта» з кожним роком все ширше розгортала діяльність серед народу, розвивала та відроджувала народні звичаї, традиції української культури, готувала добрий ґрунт для утворення громадських організацій і політичних партій. В умовах, коли нехтувалися життєві інтереси народу, утискувалася передова інтелігенція, винищувалася мова і культура, коли 75% українського населення Галичини було неписьменним, товариство зосередило головну увагу на культурно-освітній роботі серед селян: виходили у світ підручники, співаники, молитовники, збірки колядок, популярно-наукові розвідки, твори видатних українських письменників на історичну, релігійну, економічну, рільничо-господарську та іншу тематику. Товариство дбало про розширення мережі навчальних закладів для селянських дітей, зокрема бурс.

У 1891 році у зв'язку зі зміною статуту «Просвіта» із культурно-просвітнього товариства перетворилася в освітньо-економічне і почала активно здійснювати економічну діяльність та інтенсивно пропагувати кооперацію. Спочатку діяльність товариства передбачала лише популяризацію в просвітянських виданнях економічних знань, сприяння різним економічно-ремісничим товариствам, агітацію за створення ощадних кас, шпихлірів, сільських крамниць тощо. В обов'язки мандрівних учителів-інструкторів входили інструктаж та ревізія діяльності продавців і членів управ. Згодом товариство почало займатися організацією торгівлі, створюючи при читальнях крамниці, шпихлірі, позичкові каси; переведенням господарських закладів «Просвіти» на належний рівень кооперативної роботи. Поступово така практика набула все більшого визнання і поширення.

Із середини 90-х років «Просвіта» почала організовувати господарські практичні курси, брала активну участь у поширенні кооперативів, у розвитку промислів. Заходами товариства виникли господарсько-економічні установи «Маслосоюз», «Спілка для господарства і торгівлі», що згодом перетворилися в «Центросоюз» та «Сільський господар».

У 1899 році представники селянства, інтелігенції та духівництва організували в Одеску на Золочівщині місцеве товариство «Сільський господар», яке в 1905 році перейшло до Львова і, ставши крайовим, активно сприяло розвитку українського кооперативного руху. Товариство також займалося проблемою відправки своїх стипендіатів на закордонні студії різних галузей народного господарства.

Переломним у діяльності товариства став 1909 рік. На хліборобській виставці у Стрию відбулися надзвичайні збори його членів, які змінили статут товариства, обрали нові керівні органи, намітили широку програму його подальшої діяльності. Втілення її у життя очолив відомий кооперативний та громадсько-політичний діяч Галичини Є. Олесницький. Він разом зі своїми співробітниками розвинув активну організаторську роботу. «Сільський господар» швидко перетворився на значну інституцію з філіями майже в кожному повіті, сотнями гуртків, багатьма дослідними полями, станціями. Наприкінці 1912 року товариство мало 90 філій, 1151 гурток і 26 612 членів. Найважливішими напрямками роботи товариства були створення різних виробничих і господарських спілок; пропаганда сільськогосподарських знань серед населення; організація читалень, бібліотек, сільськогосподарських і промислових шкіл; проведення з'їздів, курсів і виставок; налагодження роботи зразкових господарств, дослідних станцій; посередництво при купівлі землі, штучних добрив, реманенту, збуті сільськогосподарських продуктів. Із 1910 року головна рада товариства видавала тижневик «Господарська часопись», випустила 27 брошур із серії «Бібліотека сільського господаря», придбала для бібліотек філій чимало спеціальної літератури. При головній раді діяла велика фахова бібліотека [9, с. 257].

Культурно-просвітня діяльність товариства «Сільський Господар» була спрямована на професійну підготовку працівників кооперації, підвищення добробуту й культури українського селянства шляхом поширення знань і впровадження новітніх технологій у сільське й домашнє господарство. Станом на 1937 рік у товаристві працювало 12 професійних секцій, 60 філій, 1840 гуртків; на правах членства «Сільський Господар» об'єднував 2216 кооперативів. Фахову працю в центральній установі у Львові вели 21, а у філіях – 127 фахівців, з них – 65 інженерів-агрономів [6].

Була створена і низка навчальних закладів. Так, для організації планового господарського навчання у 1908 було організовано «Господарську школу», у 1911 – «Торговельну школу» з дворічним курсом навчання, у 1912 – «Жіночу школу домашнього господарства» [2].

Економічні товариства «Народна Торгівля», «Сільський Господар», «Маслосоюз» мали свою специфіку роботи, яка полягала у підготовці кваліфікованих кадрів для власних потреб. «Ревізійний Союз Українських Кооперативів» (РСУК) виконував інформаційно-координуючі функції в процесі поширення та реалізації кооперативних ідей. Перший український [кооператив](#) «Народна торгівля»

(Львів, 1883) займався оптовим постачанням «з перших рук» і навчанням населення веденню власної [торгівлі](#). По містах «Народна торгівля» організовувала власні склади та крамниці, яких станом на [1914](#) рік мала 19, об'єднуючи 1244 членів (в тому числі 93 кооперативи). З нею співпрацювала 831 дрібна українська крамниця. Із [1907](#) року кооператив змінив статус і став союзом торговельно-господарських спілок, які перетворювали громадські крамниці, що були при церквах, читальнях «Просвіти» в кооперативи рождельського типу [4].

Головним завданням «Народна Торгівля» вважала підготовку умілих і всебічно освічених у справі торгівлі людей, направляла талановитих учнів в академії торгівлі, матеріально допомагала їм. Працівники магазинів і складів теоретичні знання поповнювали самоосвітою, для чого Товариство видавало журнали, підручники, відкривало бібліотеки, читальні. Журнал «Господарь і Промышленникъ» публікував статті з торгівлі, бухгалтерії, товарознавства [1].

«Народна Торгівля» закликала молодь вчитися в професійних школах, забезпечуючи їй місця практики та подальше працевлаштування; приймала молодих людей на практичне навчання за професією торгівлі (з 1933 року – лише з торговою теоретичною підготовкою); для навчання за кордоном молодь отримувала матеріальну підтримку; здійснювалися наукові дослідження в галузі споживчої кооперації, «щоб таким чином сформувати... українських купців, які працювали б пізніше в торговому промислі, – на власному капіталі або в торгових товариствах-кооперативах» [4, с. 88].

У науково-теоретичному часописі «Кооперативна Республіка» друкувалися праці організаторів української кооперації й економічної науки С. Бородаєвського, Б. Мартоса, О. Мицюка, Б. Іваницького, О. Гольдельмана, вчених зарубіжжя: російського професора В. Тотоміянца, французького кооперативного письменника Доде-Бансея, переклади праць Ш. Жида, Д. Расселя, Д. Ворбаса. Серія вибраних статей видатних кооперативних письменників світу видана окремою книгою «Ідеологія Кооперації» [12].

Уся діяльність національних культурно-освітніх та економічних товариств, громадських організацій, спілок та об'єднань сприяла не лише піднесенню української громадської культури краю, а й формуванню національної свідомості й гідності автохтонного населення Східної Галичини [16 с. 9].

Дедалі більша кількість новостворених кооперативів та потреба в піднесенні рівня професійного навчання спричинили виникнення професійних шкіл, яким передувала організація фахових курсів. Надзвичайно важливо було, щоб молодь глибоко усвідомлювала необхідність створення таких шкіл і якомога швидше перейнялася кооперативним духом. Вважалося, що підготовка спеціаліста мала здійснюватися у таких трьох напрямках: як громадянина, як людини з високим загальноосвітнім й культурним рівнем і як фахівця з відповідної спеціалізації [13, с. 504]. До складу фахових шкіл входили купецькі гімназії, однорічні торговельні й кооперативні курси (першого і другого ступеня), курси крою та шиття, моделювання та пошиття національного одягу, ремісничі школи, трирічний кооперативний ліцей та інші фахові курси. Всього товариство у різних містах Галичини опікувалось над 65 фаховими і загальноосвітніми курсами.

Споживчі, кредитні, сільськогосподарські, промислові кооперативні об'єднання включали до свого складу громадян за національною ознакою. Метою їх діяльності була конструктивна творча співпраця, спрямована не лише на покращення матеріального добробуту, захист соціальних, культурно-освітніх потреб громадян, а й на збереження та духовний розквіт українського соціуму [4, с. 74].

Становленню фахового шкільництва сприяла велика кількість західноукраїнських прогресивних культурно-освітніх діячів кінця XIX – першої половини XX століття (А. Волошин, М. Галушинський, А. Качор, К. Коберський, Д. Коренець, І. Лучишин, Н. Нижанківський, Є. Храпливий, І. Ющишин та ін.). Активна організаційна і пропагандистська діяльність цих відомих педагогів вагомо вплинула на піднесення господарської культури, розвиток підприємництва, кооперативного руху, торгівлі та банківської справи в краї [5, с. 26].

Так, важливу роль в економічній сфері відродження Закарпаття відіграв Августин Волошин. У 20–30 роках він ініціював створення кредитових і

сільськогосподарських кооперативів, був головою Крайового кооперативного союзу, Підкарпатського банку, асекураційного товариства «Бескид», фабрик дзвонів, свічок, сірників тощо.

Одним із теоретиків і організаторів українського кооперативного шкільництва у Галичині кінця XIX – початку XX ст. вважається Дмитро Коренець. Головним у його науково-педагогічній спадщині було моделювання структури та змісту, обґрунтування форм, засобів і методики викладання дисциплін в рівневій системі закладів кооперативної освіти (від курсів до вищих навчальних закладів) [6, с. 13]. Педагог наголошував на тому, щоб «народ зрозумів, що фахова школа – це не остання пристань для менш здібної або малозабезпеченої молоді, а й життєва школа, яка дасть нам продуктивних робітників на різних ділянках праці» [7, с. 23]. Створивши 1924 року Торговельну школу середнього типу, Д. Коренець розширив там мережу загальноосвітніх предметів увівши декілька спеціальних (господарська історія і географія та історія й ідеологія кооперації). Саме його зусиллями школа з дворічної була реорганізована в середню з трирічним терміном навчання. При школі працювали: а) однорічний вищий кооперативний курс для тих, хто не мав відповідної освіти і працював у кооперативних установах; б) однорічний торговельний курс для випускників гімназії; в) однорічний торговельний курс для тих, які закінчили гімназію, але не склали випускного іспиту [4, с. 75]. З точки зору педагога, зміст освіти, форми й методи навчання мають бути повністю пристосовані до потреб українського суспільного життя. З точки зору педагога, зміст освіти, форми й методи навчання мають бути повністю пристосовані до потреб українського суспільного життя [10, с. 90–93].

Висновки. Таким чином, у зв'язку з відсутністю державної системи фахової підготовки українського населення на західноукраїнських землях (кінець XIX – початок XX ст.) економічна освіта здійснювалася зусиллями культурно-просвітніх товариств: створювалися приватні школи і дошкільні виховні заклади, читальні, проводилися заочні курси для працюючих. Виникнення рідномовних закладів, заснованих на теорії реальної освіти, розглядалося як засіб формування освіченої верстви українських промисловців, підприємців, технічних працівників, ремісників, господарів, які були б конкурентоспроможними на ринку праці і водночас національно свідомими будівниками своєї держави.

Подвижницька діяльність педагогів, організаторів кооперативних та господарських товариств була спрямована на виховання навичок ведення господарства й організації торгівлі у дітей і дорослого населення регіону. У підходах до формування змісту освіти відомі постаті вважали, що загальна освіта повинна давати знання, які можна застосувати у практичній трудовій діяльності; використовувати як наукову, так і практичну значущість матеріалу, відповідність соціально-економічним потребам держави і суспільства в цілому. Цей цінний історико-педагогічний досвід успішно використовується для організації фінансової грамотності, вдосконалення змісту, форм і методів економічної освіти в умовах незалежної України.

Список використаних джерел:

1. Бариляк О. «Народна Торговля» як учителька працівників торгівлі / О. Бариляк. – Львів : Накладом «Народної Торгівлі», 1937. – 47 с.
2. Благий В. Шкільництво в Галичині на початку XX ст. : історико-соціологічний аспект [Текст] / В. Благий. – Львів : Інститут українознавства НАНУ. – 1999. – 75 с.
3. Гіптерс З. Економічна освіта в Галичині (кінець XIX – перша половина XX ст.) / З. Гіптерс // Рідна школа. – 2007. – № 7 (липень). – С. 74–77.
4. Гіптерс З. Економічна освіта на західноукраїнських землях та її сподвижники (XIX – перша половина XX століть) : монографія / З. Гіптерс. – К. : УБС НБУ, 2011. – 347 с.
5. Клос Є. Національна система загальноосвітнього і професійного шкільництва у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / Є. Клос, І. Курляк, Л. Клос // Питання педагогіки середньої і вищої школи. – Львів, 1996. – Вип. 13. – С. 23–27.
6. Ковальчук О. Освітня діяльність і педагогічні погляди Дениса Коренця в контексті розвитку українського кооперативного шкільництва у Галичині (кінець XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / О. Ковальчук. – Івано-Франківськ, 2000. – 19 с.

7. Коренець Д. Реформа фахового шкільництва в Польщі / Д. Коренець // Кооперативна республіка. – Львів. – 1934. – Ч. 2. – С. 21–23.
8. Коренець Д. «Рідна Школа» та реформа шкільництва / Д. Коренець // Українська школа. – Львів. – 1929. – № 1–4. – С. 90–93.
9. Лановик Б. Економічна історія : Курс лекцій / Б. Лановик, М. Лазарович. – [3-тє вид.]. – Вікар : Вища освіта ХХІ століття, 2001. – 334 с.
10. Нарис історії «Просвіти». – Львів-Краків-Париж, 1993. – С. 142.
11. Огієнко І. До українського народу від міністра ісповідань. Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження / І. Огієнко // Наук. доповіді другої Всеукраїнської наук.-теор. конференції (18–19 лютого 1997 р.). – Кам'янець-Подільський – Київ, 1997. – С. 76.
12. Павликовський Ю. Становище та завдання інструкторів / Ю. Павликовський // Кооперативна республіка. – 1937. – № 5. – Львів, 1937. – С. 308.
13. Потапюк Л. Історія розвитку економічної освіти в контексті культурно-освітнього простору Західної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Л. Потапюк, І. Потапюк // Механізми забезпечення розвитку України : гуманітарний та економічний аспекти : [монографія] // Колектив авторів за ред. д-ра екон. наук Н.С. Різник, А.Т. Московчук. – Луцьк : СПД Гадяк Жанна Володимирівна, 2013. – 722 с.
14. Сирник Марко. Українське професійне шкільництво в Галичині в 1867–1945 роках / М. Сирник // Зустрічі. – 1990. – № 1–2. Zustriczi (Wersya ukrainskojezyczna), nr 1–2 / 1990. – С. 142–147.
15. Українське національно-культурне відродження кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://intranet.tdmu.edu.ua/data/kafedra/internal/philosophy/classes_stud/ukr/nurse/медицини_сестри/1/Культурологія/№2_Нац.-культ.відродження.ХХ-ХХІст.

Рецензент д.е.н., професор Вахович І.М.